

О. В. СОРОКА

АРТ-ТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ КОРЕКЦІЇ ВАЖКОВИХОВУВАНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ – ВИХОВАНЦІВ ПРИТУЛКУ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті розглядаються теоретичні аспекти важковиховуваності молодших школярів – вихованців притулку для неповнолітніх. Як корекцію важковиховуваності запропоновано педагогічний напрям арт-терапії. Представлено результати діагностики важковиховуваності молодших школярів, які перебувають в умовах притулку для неповнолітніх. Розроблено корекційну арт-терапевтичну програму для важковиховуваних молодших школярів.

Ключові слова: арт-терапія, важковиховуваність, молодші школяри, притулок для неповнолітніх, корекція.

О. В. СОРОКА

АРТ-ТЕРАПИЯ КАК СРЕДСТВО КОРРЕКЦИИ ТРУДНОВОСПИТУЕМОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ – ВОСПИТАННИКОВ ПРИЮТА ДЛЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

В статье рассматриваются теоретические аспекты трудновоспитуемости младших школьников - воспитанников приюта для несовершеннолетних. В качестве коррекции трудновоспитуемости предложено педагогическое направление арт-терапии. Представлены результаты диагностики трудновоспитуемости младших школьников, которые находятся в условиях приюта для несовершеннолетних. Разработана коррекционная арт-терапевтическая программа для трудновоспитуемых младших школьников.

Ключевые слова: арт-терапия, трудновоспитуемость, младшие школьники, приют для несовершеннолетних, коррекция.

O. V. SOROKA

ART-THERAPY AS MEANS OF CORRECTION OF DIFFICULTNESS OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN – PUPILS OF SHELTER FOR MINOR

The theoretical aspects of difficultness of junior schoolchildren are examined in the article - pupils of shelter for minor. As a correction of difficultness pedagogical direction of art-therapy is offered. The results of diagnostics of difficultness of junior schoolchildren that are in the conditions of shelter for minor are presented. The correction art-therapy's program is worked out for difficult junior schoolchildren.

Keywords: art-therapy, difficultness, junior schoolchildren, shelter for minor, correction.

Важковиховуваність дітей, яка характеризується тими чи іншими відхиленнями у формуванні особистості і поведінці, цілком правомірно може розглядатись як специфічна форма девіантної поведінки.

Особливо небезпечними є тенденції до зростання девіацій, у тому числі злочинності, серед неповнолітніх, зокрема її «омолодження», тобто зниження традиційних вікових обмежень. Останнім часом значно збільшилась кількість важковиховуваних дітей молодшого шкільного віку, широкого розповсюдження набуває соціальне сирітство [7].

У зв'язку з цим перед суспільством, школами, соціально-психологічними службами постають завдання пошуку форм, методів і технологій превентивної роботи з важковиховуваними дітьми, концентрації зусиль, спрямованих як на корекцію важковиховуваної дитини, так і на попередження відхилень від соціальних норм, усунення умов, які безпосередньо чи опосередковано негативно впливають на формування особистості неповнолітніх. Без цього неможливо здійснити перехід до нового типу гуманістично-інноваційної освіти, домогтися суттєвого зростання інтелектуального, культурного, духовно-

морального потенціалу особистості і суспільства, як передбачено Національною доктриною розвитку освіти України у XXI ст. [7].

Аналіз науково-педагогічних джерел свідчить про те, що впродовж розвитку цивілізації простежується розуміння важливості проблеми корекції поведінки особистості, яка відхиляється від норми. Зокрема деякі питання превентивного виховання розглядають А. Макаренко, В. Сухомлинський та ін.

Пошук сучасних науковців спрямований на аналіз причин виникнення та визначення основних видів важковихованості (В. Бітенський, З. Зайцева, О. Лічко, А. Кочетов, В. Оржеховська та ін.).

Однак результати наукових пошуків не охоплюють всі категорії людей з девіантною поведінкою. Особливо це стосується учнів молодшого шкільного віку. Хоча загальні питання виховання школярів в інтернатних закладах відображені в працях Т. Завгородньої, А. Наточій, В. Покась, М. Ульянової та інших учених.

Мета статті є розглянути особливості арт-терапії як засобу корекції важковихованості молодших школярів – вихованців притулку для неповнолітніх.

Дослідники проблеми «важких» дітей дійшли глибокого й педагогічно цінного висновку про те, що «важкі» у виховному відношенні діти – це нормальні діти, але з наявністю специфічної особливості у структурі особистості – важковихованості [3].

Г. Фортунатов у своїх дослідженнях показав, що «важка дитина» – не «морально-дефективна», вона стає такою в результаті несприятливих умов життя й виховання. «Важка» дитина характеризується такими проявами в поведінці, як дратівливість, упертість, виникненням конфліктів у відносинах з товаришами, учителями. Вчений надавав велике значення оточуючому середовищу у формуванні характеру «важкого» підлітка. Поряд із цим відзначав, що характер дитини розвивається не стільки під впливом навколишнього середовища, скільки під впливом сформованих відносин дитини із середовищем. Під важковихованістю Г. Фортунатов насамперед розумів порушення відносин підлітка із середовищем перебування [5].

У дослідженнях М. Алемаскин, Г. Медведева, І. Трушина важковихованість – це одна із стадій педагогічної занедбаності, легка її форма, коли відхилення в поведінці ще не закріпилися і не перейшли в норму поведінки. Важковихованість проявляється у нерозвиненості інтересів, духовній бідності, лінощах і небажанні вчитися, конфліктності з однолітками й дорослими [4]. Такі діти важко піддаються виховному впливу.

В. М'ясищев розглядає важку дитину не тільки як пасивний відбиток навколишнього середовища, але і як активну особистість, яка створює певні відносини з навколишнім середовищем. Відносини характеризують всю людину, а не яку-небудь сторону її психіки [9].

Окрім цього, важковихованість визначають як одну з форм девіантної поведінки, як систему вчинків або окремі вчинки, що суперечать прийнятим у суспільстві нормам і проявляються через незбалансованість психічних процесів, неадаптивність, порушення процесу самоактуалізації, зниження морального та етичного контролю за власною поведінкою [7].

Вихованці притулку для неповнолітніх – це особлива категорія важковихованих дітей з притаманними тільки їм характерними властивостями.

На думку О. Дорогіної, важковихованими учнями є не тільки ті, які систематично порушують загальноприйняті норми і правила поведінки, але також діти із затримками в психічному розвитку, високим рівнем тривожності, різними фобіями, замкнуті, невпевнені в собі, занадто сором'язливі або, навпаки, нахабні, жорстокі, агресивні [7].

Поза сім'єю розвиток дітей здійснюється особливим шляхом, внаслідок чого у них формуються специфічні риси характеру, особлива поведінка, яка в багатьох випадках без відповідної виховної роботи стає в майбутньому делінквентною. Тому спеціальну превентивно-виховну і корекційну роботу в умовах притулку для неповнолітніх необхідно розпочинати якомога раніше, коли відхилення у формуванні особистості ще незначні.

Серед багатьох вітчизняних і зарубіжних учених (О.Петринін, Л.Шипіцина, Л.Пашина, Р.Баркер) досить поширеною є думка про те, що перебування дитини в притулку для неповнолітніх обов'язково негативно позначається на її розвитку, сприяє формуванню асоціального типу особистості.

Згідно з даними дослідження О. Дорогіної [7], відхилення у формуванні особистості, характерні для переважної більшості вихованців інтернатних закладів, виникають здебільшого не в процесі їх перебування в школі-інтернаті, а ще до того, як вони сюди потрапили.

На сьогоднішній день, незважаючи на певні здобутки в розвитку системи опіки дітей, позбавлених батьківського піклування, в організації навчально-виховного процесу в притулках для неповнолітніх мають місце численні недоліки, які можуть бути факторами, що призводять до появи порушень поведінки важковиховуваних дітей, а саме:

- відсутність органічного поєднання опіки і виховання;
- намагання успішно реалізувати освітню функцію, надаючи другорядного значення вихованню;
- недотримання вимог принципу адекватності змісту і засобів виховання соціальної ситуації, в якій здійснюється виховний процес;
- недостатнє врахування індивідуальних особливостей учнів;
- низький рівень спеціальної професійної підготовки педагогічних кадрів інтернатних закладів, відсутність у них психологічної готовності до роботи з важковиховуваними дітьми в умовах притулку для неповнолітніх;
- відсутність чіткої цілісної системи превентивного виховання;
- недостатня взаємодія інтернатних закладів з іншими соціальними інститутами в забезпеченні превентивно-виховної роботи [12].

Все це негативно позначається на формуванні особистості учнів.

Отже, якщо вчасно не діагностувати порушення поведінки і не вжити адекватних корекційно-педагогічних засобів впливу, відхилення в подальшому розвитку особистості набувають стійкості, поглиблюються, перетворюються на риси характеру. Корекційна педагогіка покликана допомогти важковиховуваним дітям відновити тимчасово порушені здібності до нормальної поведінки шляхом цілісної організації їх життєдіяльності та за умови комплексного підходу до вирішення цієї проблеми.

Корекція визначається як діяльність соціального суб'єкта щодо виправлення особливостей психологічного, педагогічного, соціального плану, які не відповідають прийнятним у суспільстві моделям і стандартам [11].

Одним із нових підходів у питанні корекції важковиховуваності молодших школярів – вихованців притулку для неповнолітніх, може бути педагогічний напрям арт-терапії.

Термін «арт-терапія», який вперше був використаний у 30-х роках минулого століття А.Хілом, має багато тлумачень, найбільш поширене в англійських державах «Art Therapy» слово «art» розглядається як візуальне пластичне мистецтво – тобто як особлива форма психотерапії, що здійснюється художніми засобами, а саме: живописом, графікою, скульптурою, дизайном та іншими художніми формами, які сприймаються і можуть впливати на пацієнта тільки завдяки наявності повноцінної роботи зорового аналізатора [8].

Група російських дослідників арт-терапію розуміють як «усі види практики надання психологічної допомоги особистості, навчання, реабілітації і психотерапії, засновані на мистецтві і творчих продуктивних формах активності людини... Арсенал форм, видів і методів арт-терапії надзвичайно різноманітний» [4, с. 206].

У педагогічній інтерпретації арт-терапія витлумачується як турбота про емоційне самопочуття і психологічне здоров'я особистості, групи, колективу засобами художньої діяльності (спонтанний малюнок у поєднанні з іншими видами творчості) [8, с. 25].

Низка різних поглядів дослідників засвідчує, що основним інструментом арт-терапії є спонтанна творча діяльність, коли людина не замислюючись виражає в малюнку, ліпленні, імпровізації свої думки і почуття. Особливості спонтанної творчості полягають у тому, що не вимагають особливих здібностей до образотворчої діяльності або художніх навичок, викликають позитивні емоції, допомагають здолати апатію і безініціативність [6, с. 96].

Мета застосування арт-терапії в педагогіці – гармонізація внутрішнього світу здорових дітей і підлітків. При відмінності цілей, що визначають діяльність у рамках того або іншого напрямку, для досягнення бажаних змін використовуються особливості образотворчого мистецтва. У контексті педагогічного напрямку арт-терапії образотворча творчість сприймається як прийом, що гармонізує внутрішній світ особистості дитини [6, с. 88].

У застосуванні арт-терапії визначають два підходи: директивний та недирективний [13].

Директивний підхід дозволяє дітям подолати відчуття соціальної ізоляції, сприяє зниженню тривоги та відтворенню структурованого та стабільного зрозумілого простору для самореалізації. Арт-терапія у дитячих групах може бути дуже динамічною, з імпульсивними деструктивними діями дітей. Ці особливості потребують чіткої організації їх діяльності, що буде поєднана з емпатичним відчуттям вихователя, соціального педагога або психолога та реальними переживаннями учасників. Директивний підхід виявляє свою ефективність у роботі з дітьми з синдромом недостатності уваги та гіперактивності, з імпульсивними дітьми [13].

Арт-терапевтичні директивні заняття вихованців притулку для неповнолітніх у мікрогрупах сприяють розвитку переживання дитиною внутрішньої та зовнішньої структури свого «Я» та світу завдяки відпрацювання проблемних тем та використання конкретних вправ [16].

Недирективний підхід використовує дитячу гру з елементами заняття творчістю, що виникає спонтанно, у спеціальних умовах потенційного та захисного для розвитку простору (наприклад, гра з піском та мініатюрними фігурками або взаємодія з матеріалами для малювання). Арт-терапевтичні недирективні заняття з молодшими школярами в притулку для неповнолітніх допомагають відновити почуття гідності дитини та реалізувати більш широкий індивідуальний репертуар реакцій захисту та пристосування [14].

Психологи зазначають, що арт-терапія не є чудодійною силою, здатною повністю змінити поведінкові й ментальні хворобливі паттерни. Варто зауважити, що в арт-терапевтичному процесі суб'єкт набуває досвіду позитивних індивідуально-особистісних змін [2].

Арт-терапевтичні методи і засоби, що їх забезпечують, є одночасно реабілітаційними і креативно-терапевтичними засобами та заходами психо-фізичної гармонізації розвитку дитини, оскільки охоплюють різноманітні види мистецької діяльності, що мають корекційний вплив. Використання нестандартних форм засвоєння нового матеріалу, систематизованого в тематичні заходи або музично-естетичні комплексні заняття, спрямоване на творчо-пошукову співпрацю учителів і дітей, корекцію важковихованості молодших школярів.

Метою комплексних корекційних занять з використанням арт-терапевтичних методів є забезпечення сприймання та засвоєння дітьми художньо-естетичних образів та засобів виразності; усвідомлення та систематизація знань, які становлять актуальний рівень естетичного досвіду, у процесі комплексного впливу всіх доступних видів мистецької діяльності (малювання, гра, казка, музика тощо), а також можливість надати дитині повноцінно сприймати оточуючий світ і орієнтуватись у ньому.

Структура художньо-естетичних занять з молодшими школярами, які перебувають в умовах притулку для неповнолітніх, передбачає:

- використання арт-терапевтичних методів для стимуляції і розвитку творчої уяви, художньо-образних уявлень, творчої активності;
- поєднання музики, малювання, рухів (ігри, психогімнастика, драматизація тощо);
- художню предметно-практичну діяльність (малювання, аплікацію, ліплення тощо);
- різноманітну творчу діяльність (пасивне слухання музики, рухливі ігри, малювання під музику, гру на дитячих інструментах, імпровізацію тощо).

Інтеграція мистецтва, впроваджена у навчально-виховний процес, відображає навколишню дійсність і може допомогти важковихованій дитині встановити зв'язки з навколишнім світом, викликаючи позитивні емоції, почуття, образи, уявлення.

Дуже цінним при роботі з важковиховуваними дітьми є те, що у відносинах із соціальним педагогом дитина може встановити для себе комфортну дистанцію, тому що художні матеріали та створені образи є «посередником» у її контакті з іншими людьми, світом та собою. І молодші школярі, і дорослі в арт-терапевтичному процесі набувають цінного досвіду позитивних змін. Поступово відбувається поглиблене самопізнання, самосприйняття, гармонізація розвитку, особистісне зростання. Це потенційний шлях до самовизначення, самореалізації, самоактуалізації особистості.

Впровадження методів арт-терапії у навчально-виховний процес ми реалізували під час занять програми «Сім кольорів життя» з малими групами молодших школярів Тернопільського обласного притулку для неповнолітніх (5-6 осіб). Ці заняття були рекомендовані соціальному

педагогу притулку для неповнолітніх як корекційно-розвивальні з метою зниження рівня важковихованості, розвитку емоційної культури, корекції емоційно-поведінкових розладів.

Програма занять «Сім кольорів життя» є циклом послідовних зустрічей по одній годині кожне, в якому поєднуються вербальний і невербальний компоненти «переробки та трансформації» життєвого досвіду дитини. Завдання підібрані таким чином, що дитина «як би повторює» еволюційний шлях розвитку від стадії хаосу до стадії особистісної і групової інтеграції.

Враховуючи класифікацію А. Осіпової, програму можна віднести:

- за характером спрямованості – до «каузальних» (спрямованих на джерело і причини відхилень у розвитку дитини з деприваційною травмою, тобто на порушення первинних об'єктних стосунків та їх відновлення);
- за характером змісту програма реалізується на рівнях: «особистий», «афективно-вольовий» і «поведінковий» (на рівні взаємодії «вихованець – вихователь»);
- за формою реалізації програма поєднує «індивідуальний» і «груповий» процеси;
- за характером управління корегуючою дією – реалізація починається з «директивного» підходу у взаємодії дитини з вєдучим і поступово переходить до «недирективного», а специфіка опрацьованого матеріалу здійснюється навпаки – від «хаотичного» до «структурованого та інтеграційного»;
- за тривалістю реалізації – «нетривала» і «надтривала» (може тривати більше 3-х місяців);
- за масштабом актуальних завдань – «спеціальна» (допомога важковиховуваній дитині, позбавленій батьківського піклування, у «переробці» деприваційної травми з метою подальшої соціалізації) [11, с. 8-10].

У структурі кожного заняття присутні вербальний та невербальний компоненти:

1) невербальний компонент: віддзеркалення і переробка досвіду у символічній формі арт-терапевтичних методик (тематичний проєктивний малюнок, танцювально-рухова терапія, музична терапія і робота з глиною) і методик керованої візуалізації;

2) вербальний компонент: визначення завдання і рефлексія пережитого досвіду, ідентифікація свого переживання на основі символів та їх інтерпретації (в міру можливості і відповідно до когнітивного та емоційного рівня розвитку дитини).

Початок і завершення кожного заняття супроводжувався вправами танцювально-рухової терапії: «Сонечко встає», «Дружнє коло». Це дозволило дітям перероблювати свій травматичний психоемоційний досвід та продовжувати соціально-психологічний розвиток відповідно до свого віку.

Для діагностичних цілей на початку і після завершення програми ми заповнювали карту визначення типу важковихованості молодших школярів. Результати представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Типи важковихованості молодших школярів – вихованців притулку для неповнолітніх

Тип важковихованості	До проведення корекційної програми (Абс./ %)	Після проведення корекційної програми (Абс./ %)
Педагогічно занедбана дитина	1/ 8,3	-
Конституційний тип	2/ 16,7	-
Ситуаційний тип	4/ 33,3	3/ 25
Важковиховувана дитина	5/ 41,7	2/ 16,7
Загалом	12/ 100	

Відповідно до результатів таблиці після проведення корекційної програми суттєво зменшився тип «важковиховувана дитина», повністю відсутні «педагогічно занедбані» та

«конституційний» типи. Практично не змінними залишилися показники ситуаційного типу. Це свідчить про постійний вплив негативних факторів, які провокують появу відповідної негативної поведінки: агресії, жорстокості, несприйняття інших тощо.

Отже, реалізація корекційної арт-терапевтичної програми дозволила зменшити рівень важковиховуваності молодших школярів – вихованців Тернопільського обласного притулку для неповнолітніх.

Таким чином, використовуючи методи арт-терапії, нам вдалося довести результативність корекції важковиховуваності учнів молодшого шкільного віку. На наш погляд, потребує подальшої розробки й дослідження проблема використання драмотерапії у корекційній роботі з «важкими» підлітками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алфімов В. Творчо обдарована особистість – мета діяльності ліцею // Рідна школа. – 2000. – № 5. – С. 7–10.
2. Бурно М. Е. Терапия творческим самовыражением / М. Е. Бурно. – М.: Медицина, 1989. – 504 с.
3. Василькова Ю. В. Методика и опыт работы социального педагога: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Ю. В. Василькова. – М.: Академия, 2001. – 160 с.
4. Возрастно-психологический подход в консультировании детей и подростков: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Г. В. Бурменская, Е. И. Захарова, О. А. Карабанова и др. – М.: Академия, 2002. – 416 с.
5. Галагузова Ю. Н., Сорвачева Г. В., Штинова Г. Н. Социальная педагогика: Практика глазами преподавателей и студентов: Пособие для студентов / Ю. Н. Галагузова, Г. В. Сорвачева, Г. Н. Штинова. – М.: ВЛАДОС, 2001. – 224 с.
6. Гришина А. В. Развитие творческой индивидуальности подростков средствами арт-терапии в учреждениях дополнительного образования: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01/ Гришина Анна Викторовна. – Волгоград, 2004. – 186 с.
7. Дорогіна О. В. Особливості превентивної роботи з важковиховуваними дітьми молодшого шкільного віку в загальноосвітніх школах-інтернатах: автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Дорогіна Оксана Василівна. – Тернопіль, 2004. – 23 с.
8. Лебедева Л. Д. Педагогические основы арт-терапии в образовании учителя: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01/ Лебедева Людмила Дмитриевна. – М.: РГБ, 2003. – 383 с.
9. Лозова В. І. Пізнавальна активність школярів: (Спец. курс із дидактики): Навч. пос. для пед. ін-тів / В. І. Лозова. – Харків: Основа, 1990. – 89 с.
10. Медведева Е. А. Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений / Е. А. Медведева, И. Ю. Левченко, Л. Н. Комиссарова, Т. А. Добровольская. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 248 с.
11. Осипова А. А. Общая психокоррекция: учеб. пособие для студентов спец. учеб. заведений / А. А. Осипова. – М.: ТЦ «Сфера», 2000. – 512 с.
12. Попов М. А. Цільова програма корекції поведінки важковиховуваних старшокласників: Навч. посібн. / М. А. Попов. – Слов'янськ: СДПУ, 2005. – 67 с.
13. Раппопорт С. Х. Искусство и эмоции / С. Х. Раппопорт. – 2 изд., доп. – М.: Музыка, 1972. – 168 с.
14. Рудестам К. Групповая психотерапия / К. Рудестам. – СПб: Питер Ком, 1999. – 384 с.
15. Социальная педагогика: курс лекций. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / М. А. Галагузова, Ю. Н. Галагузова, Г. Н. Штинова, Е. Я. Тищенко. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 416 с.
16. Сучкова Н. О. Арт-терапия в работе с детьми из неблагополучных семей / Н. О. Сучкова. – СПб: Речь; М.: Сфера, 2008. – 112 с.